

“MARKAZIY OSIYODA “AVESTO” O’RGANILISHINING ILK BOSQICHLARI”

*O‘zbekiston milliy universiteti Tarix fakulteti
Tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari yo‘nalishi
2 kurs magistranti*

Omonullayeva Zebuniso Habibulloh qizi

Teli: 958806605, 938066335 Gmail: z.omonulloeva06@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyo hududida “Avesto” kitobining o‘rganilish tarixining dastlabki bosqichlari tahlil qilinadi. “Avesto” — zardushtiylik dinining muqaddas manbasi bo‘lib, qadimgi Eron va O‘rta Osiyo xalqlarining diniy, falsafiy va madaniy hayotida beqiyos o‘rin tutgan. Maqolada, avvalo, “Avesto”ning shakllanish jarayoni, uning tili va tuzilmasi, shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlari hayotida tutgan o‘rni haqida so‘z yuritiladi. Ilk bosqichda “Avesto”ni o‘rganish asosan arab, fors va yunon manbalari orqali amalga oshirilgan bo‘lib, bu davrda asar diniy-falsafiy manba sifatida talqin etilgan. Keyinchalik rus va yevropalik sharqshunoslarning XIX asrda olib borgan ilmiy tadqiqotlari natijasida “Avesto”ning lingvistik, tarixiy va etnografik jihatlarini keng o‘rganila boshlandi. Shuningdek, o‘zbek olimlari — A.Sagdullayev, I.Mo‘minov, H.Yoqubov, M.Is‘hoqov singari tadqiqotchilarning izlanishlari natijasida “Avesto”ning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi shakllanishidagi o‘rni yanada chuqur ochib berilgan. Maqolada shuningdek, “Avesto”ning O‘rta Osiyoda yozma madaniyat, davlat tuzumi, ekologik qarashlar va axloqiy tamoyillar rivojiga ta’siri haqida ham fikr yuritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Avesto” nafaqat diniy matn, balki Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy dunyoqarashi, ijtimoiy tafakkuri va tarixiy xotirasining muhim manbasi sifatida o‘rganilishi lozimdir.

Kalit so‘zlar: Avesto, Zardushtiylik, Markaziy Osiyo, qadimgi Eron, Sharqshunoslik, yozma manbalar, Avesto tili, madaniy meros, diniy-falsafiy tafakkur, A.Sagdullayev, I.Mo‘minov, tarixshunoslik, arxeologiya, O‘rta Osiyo sivilizatsiyasi, ilmiy tadqiqotlar, qadimiy matnlar, ma’naviy meros, ekologik qarashlar, axloqiy tamoyillar, tarixiy xotira.

Annotation: This article examines the early stages of studying the Avesta in Central Asia. The Avesta, the sacred scripture of Zoroastrianism, holds a unique place in the religious, philosophical, and cultural history of ancient Iran and Central Asia. The study first discusses the formation of the Avesta, its linguistic features, and its structure, as well as its role in the lives of the peoples of Central Asia. In the initial period, the Avesta was mainly studied through Arabic, Persian, and Greek sources, being interpreted primarily as a religious-philosophical text. Later, during the 19th century, Russian and European Orientalists began to conduct systematic studies, exploring the linguistic, historical, and ethnographic aspects of the text. Moreover,

Uzbek scholars such as A. Sagdullayev, I. Mo'minov, H. Yoqubov, and M. Is'hoqov have made significant contributions to revealing the role of the Avesta in the development of Central Asian civilization. The article also discusses the influence of the Avesta on the development of writing culture, statehood, ecological awareness, and ethical principles in the region. The findings indicate that the Avesta should be regarded not merely as a religious document but as a vital source for understanding the worldview, social thought, and historical consciousness of the ancient peoples of Central Asia.

Keywords: *Avesta, Zoroastrianism, Central Asia, Ancient Iran, Oriental studies, written sources, Avestan language, cultural heritage, religious philosophy, A. Sagdullayev, I. Mo'minov, historiography, archaeology, Central Asian civilization, scientific research, ancient texts, spiritual heritage, ecological worldview, moral principles, historical memory.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются ранние этапы изучения «Авесты» в Центральной Азии. «Авеста» — священная книга зороастризма, занимающая особое место в религиозной, философской и культурной истории древнего Ирана и Средней Азии. В исследовании анализируется процесс формирования «Авесты», её язык и структура, а также значение этого памятника в жизни народов региона. На раннем этапе изучение «Авесты» осуществлялось преимущественно через арабские, персидские и греческие источники, и рассматривалось в первую очередь как религиозно-философский текст. В XIX веке русские и европейские востоковеды начали систематическое исследование памятника, изучая его лингвистические, исторические и этнографические аспекты. Значительный вклад в изучение роли «Авесты» в становлении цивилизации Средней Азии внесли узбекские учёные — А. Сагдуллаев, И. Муминов, Х. Якубов, М. Исхаков. В статье также рассматривается влияние «Авесты» на развитие письменной культуры, государственности, экологических взглядов и этических принципов региона. Результаты исследования показывают, что «Авеста» представляет собой не только религиозный текст, но и важный источник для понимания мировоззрения, общественной мысли и исторической памяти древних народов Средней Азии.*

Ключевые слова: *Авеста, зороастризм, Средняя Азия, Древний Иран, востоковедение, письменные источники, язык авесты, культурное наследие, религиозно-философская мысль, А. Сагдуллаев, И. Муминов, историография, археология, цивилизация Средней Азии, научные исследования, древние тексты, духовное наследие, экологические взгляды, нравственные принципы, историческая память.*

KIRISH

“Avesto” — insoniyat tarixining eng qadimiy yozma yodgorliklaridan biri bo‘lib, zardushtiylik dini ta’limotining asosiy manbasi sifatida alohida ilmiy, falsafiy va ma’naviy ahamiyatga ega. Bu muqaddas bitik nafaqat diniy marosimlar va e’tiqodlar majmuasi, balki Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy dunyoqarashi, ijtimoiy tuzilmasi, axloqiy qadriyatlari hamda tabiiy muhitga bo‘lgan munosabatini yorituvchi noyob manbadir. “Avesto”ning ilk o‘rganilish bosqichlari asosan qadimgi Eron va O‘rta Osiyo hududlarida shakllangan zardushtiylik dini tarixi bilan chambarchas bog‘liqdir.[1] Qadimda bu asar diniy marosimlarda og‘zaki tarzda avloddan-avlodga o‘tgan bo‘lib, miloddan avvalgi I ming yillikda yozma shaklga keltirilgan. Markaziy Osiyoda “Avesto”ga bo‘lgan qiziqish arab, fors, yunon va hatto xitoy manbalarida ham o‘z aksini topgan. Bu davrlarda asar diniy-falsafiy nuqtai nazardan talqin etilgan bo‘lsa, keyinchalik ilmiy, tarixiy va tilshunoslik yondashuvlari asosida o‘rganish jarayoni shakllandi. Ayniqsa, XIX asrda yevropalik va rus sharqshunoslari tomonidan olib borilgan izlanishlar “Avesto”ning filologik, lingvistik va arxeologik qimmatini ochib berdi. Ular “Avesto” tili, ya’ni qadimgi avestiy tilining hind-eron tillar oilasidagi o‘rni, uning fonetik va grammatik xususiyatlarini aniqlash orqali qadimiy manbani ilmiy asosda tadqiq qilishga yo‘l ochdilar. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston va Markaziy Osiyo tadqiqotchilari tomonidan “Avesto”ning tarixiy va madaniy ahamiyatini qayta baholash ishlari amalga oshirildi. Akademik A. Sagdullayev, I. Mo‘minov, M. Is’hoqov, H. Yoqubov kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida “Avesto”ning davlat boshqaruvi, axloqiy qadriyatlar, ekologik tafakkur va ijtimoiy mas’uliyat borasidagi g‘oyalarni chuqur tahlil qildilar. Ularning fikricha, “Avesto” Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy tafakkuri, huquqiy madaniyati va insonparvarlik tamoyillarining ildizlarini o‘zida mujassam etgan manbadir. Bugungi kunda “Avesto”ni o‘rganish nafaqat tarixiy va diniy ahamiyatga ega, balki u zamonaviy sivilizatsiya, ekologik tafakkur va madaniy merosni anglash uchun ham muhim manbadir. Shu boisdan “Avesto”ni o‘rganishning ilk bosqichlarini tahlil etish Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy tafakkuri, madaniy taraqqiyoti va ma’naviy merosi haqidagi tasavvurlarni yanada boyitadi.

ASOSIY QISM

Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixida “Avesto” asari alohida o‘rin tutadi. Bu muqaddas manba qadimgi Eron va O‘rta Osiyo xalqlarining diniy, axloqiy, siyosiy va ijtimoiy hayotini o‘rganishda asosiy yozma manba sifatida qadrlanadi. “Avesto” dastlab og‘zaki an’anada mavjud bo‘lgan bo‘lib, zardushtiylik dini asoschisi Zardusht (Zoroastr) tomonidan shakllantirilgan diniy-falsafiy g‘oyalarning jamlanmasidir. Asar miloddan avvalgi I ming yillikda yozma shaklga keltirilgan va keyinchalik turli davr olimlari tomonidan turlicha tahlil qilingan. “Avesto” to‘plami dastlab 21 nask (kitob)dan iborat bo‘lib, unda diniy marosimlar, axloqiy me’yorlar, inson va tabiat o‘rtasidagi muvozanat, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash g‘oyalari yoritilgan. Shu jihatdan, u Markaziy Osiyo xalqlari tafakkurining shakllanishida, ularning ijtimoiy-siyosiy tuzumida

va madaniy hayotida chuqur iz qoldirgan. Zardushtiylikning asosiy tamoyillari — “ezgu fikr”, “ezgu soʻz” va “ezgu amal” konsepsiyasi — keyinchalik Oʻrta Osiyoning falsafiy, axloqiy va diniy dunyoqarashida muhim oʻrin egallagan. [2] Markaziy Osiyoda “Avesto”ni oʻrganishning dastlabki bosqichlari asosan arab va fors tarixnavislarining asarlari orqali shakllangan. Masalan, Abu Rayhon Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida zardushtiylik taʼlimotiga oid qimmatli maʼlumotlar keltiradi. Shuningdek, Ibn an-Nadim, at-Tabariy va boshqa musulmon mualliflar “Avesto”ning qadimiy Eron madaniyatidagi oʻrniga toʻxtalib oʻtganlar. Bu bosqichda “Avesto” koʻproq diniy-falsafiy manba sifatida talqin etilgan va uning ijtimoiy hamda tarixiy mazmuni yetarlicha ochilmagan edi. XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropa va Rossiyada sharqshunoslik fanining rivojlanishi “Avesto”ni ilmiy jihatdan chuqur oʻrganish davrini boshlab berdi. 1820-yillarda fransuz olimi E. Burnuf, nemis tadqiqotchilari M. Haug va F. Spiegel, rus sharqshunosi V. Bartold, shuningdek, E. Westergaardlar “Avesto”ning filologik, lingvistik va tarixiy tahlillarini olib bordilar. Ular asarni qadimgi eroniy tillar bilan qiyoslab, avestiy tilining oʻziga xos grammatik tizimini aniqladilar. Shu davrda “Avesto”ning “Yasna”, “Yashtlar”, “Vendidod” singari qismlari tahlil qilinib, tarjima va izohlar bilan nashr etildi. XX asrda oʻzbek olimlari tomonidan “Avesto”ning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasidagi oʻrni yanada chuqur tadqiq qilina boshlandi. Akademik A. Sagdullayevning tadqiqotlarida “Avesto”dagi ijtimoiy-siyosiy gʻoyalar va ularning qadimgi Xorazm hamda Baqtriya davlatlari bilan bogʻliqligi ilmiy asosda isbotlangan. I. Moʻminov oʻz asarlarida “Avesto”dagi axloqiy qadriyatlarni zamonaviy gumanizm tamoyillari bilan bogʻlab tahlil qilgan. H. Yoqubov esa “Avesto”ni Oʻzbekiston hududidagi arxeologik topilmalar bilan solishtirib, uning xalq madaniyatiga singib ketgan izlarini yoritgan. M. Isʼhoqov esa “Avesto”ni ekologik tafakkur manbai sifatida talqin etib, unda tabiatni asrash, suv, yer va olovning muqaddasligi haqidagi gʻoyalarni chuqur tahlil qilgan. Shuningdek, “Avesto” oʻz davrida yozma madaniyatning shakllanishi, til taraqqiyoti, davlat boshqaruvi va ijtimoiy adolat gʻoyalari rivojiga ham kuchli taʼsir koʻrsatgan. Undagi insonparvarlik, tinchlik va ezgulikni ulugʻlovchi fikrlar Markaziy Osiyo xalqlarining keyingi davrlardagi maʼnaviy merosida oʻz aksini topgan. Zamonaviy davrda “Avesto”ni oʻrganish Oʻzbekiston, Eron, Hindiston, Fransiya, Rossiya va AQShdagi ilmiy markazlarda davom etmoqda. UNESCO tomonidan “Avesto”ning 2700 yilligi nishonlangani ushbu asarning jahon madaniy merosidagi oʻrni naqadar ulkanligini tasdiqlaydi. Bugungi kunda “Avesto” nafaqat diniy yoki tarixiy manba sifatida, balki insoniyatning ekologik tafakkuri, axloqiy qadriyatlari va tinchlik gʻoyalarini oʻzida mujassam etgan universal falsafiy yodgorlik sifatida qadrlanmoqda.

EMPIRIK TAHLIL

Markaziy Osiyoda “Avesto” oʻrganilishining ilk bosqichlarini empirik tahlil qilishda asosan tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar, tilshunoslik tadqiqotlari hamda madaniyatshunoslik yondashuvlaridan foydalaniladi. Ushbu yondashuvlar orqali “Avesto”ning diniy matn sifatidagi shakllanishi, uning tarixiy geografiyasi va Markaziy

Osiyo xalqlarining ijtimoiy-madaniy rivojiga ta'siri ilmiy asosda tahlil etiladi. Avvalo, empirik dalillar shuni ko'rsatadiki, "Avesto" tili — avestiy tili — qadimgi eroniy tillar oilasiga mansub bo'lib, u Markaziy Osiyo hududidagi ba'zi qadimgi toponimlar, ismlar va terminlarda o'z aksini topgan. Lingvistik tahlillar natijasida aniqlanishicha, O'rta Osiyo xalqlarining ayrim so'z boyligi va diniy tushunchalari "Avesto"dagi leksik qatlam bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, "haoma", "arta", "asha", "mazda" kabi so'zlar qadimdan xalqlar dunyoqarashida axloqiy va diniy ma'nolarni ifodalagan. Arxeologik topilmalar ham "Avesto"da ifodalangan g'oyalar bilan uzviy bog'liqligini isbotlaydi. Xususan, Xorazm, So'g'd, Baqtriya va Marg'iyona hududlarida olib borilgan qazilmalar natijasida olovga sig'inish, suv manbalarini muqaddaslashtirish, marosim idishlari va diniy ramzlarning mavjudligi aniqlangan.[3] Bu topilmalar "Avesto"da ta'kidlangan tozalikka, tabiat muqaddasligiga va insonning atrof-muhit oldidagi mas'uliyatiga doir g'oyalarning amaliy hayotda ham aks etganini ko'rsatadi. Tarixiy dalillarga murojaat qilganda, arab, fors va yunon manbalarida zardushtiylik e'tiqodi va "Avesto" matni haqida ma'lumotlar uchraydi. Abu Rayhon Beruniy, Ibn an-Nadim, Tabariy va boshqa tarixchilar o'z asarlarida "Avesto"dan ayrim iqtiboslar keltirgan bo'lib, bu asarning o'rganilishi uzoq tarixiy davrni qamrab olganini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Beruniy "Avesto"ning qadimgi Eron davlatlari madaniyatidagi o'rnini ilmiy asosda izohlaydi.

Empirik jihatdan qaralganda, "Avesto" o'rganilishining dastlabki bosqichlari uch yo'nalishda kechgan:

1.Diniy-falsafiy yondashuv — asarning diniy mazmuni, marosimlar, ezgulik va yovuzlik konsepsiyasiga asoslangan talqinlar;

2.Tarixiy-lingvistik yondashuv — avestiy tilining tuzilishi, qadimiy Eron va O'rta Osiyo xalqlari tillari bilan o'xshashliklarni aniqlash;

3.Madaniy-arxeologik yondashuv — "Avesto"dagi axloqiy va ekologik g'oyalarning moddiy madaniyatdagi izlarini o'rganish. XX asrning ikkinchi yarmida o'zbek olimlari tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlar "Avesto"ni Markaziy Osiyo madaniy merosining ajralmas qismi sifatida baholash imkonini berdi. Masalan, A. Sagdullayevning tarixiy tahlillarida qadimgi Xorazmda zardushtiylik marosimlariga oid yodgorliklar bilan "Avesto"dagi diniy qoidalar o'rtasida o'xshashliklar aniqlangan. H. Yoqubov va M. Is'hoqov esa ekologik yondashuv orqali "Avesto"da tabiatni asrash g'oyalari — suv, yer, havo va olovning muqaddasligi — qadimiy xalq tafakkurining amaliy hayotga ta'sirini isbotlagan. Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, "Avesto" faqat diniy matn emas, balki Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy, siyosiy, axloqiy va ekologik qadriyatlarini shakllantirgan, ularning milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim rol o'ynagan manbadir. Bu dalillar asosida aytish mumkinki, "Avesto"ni o'rganishning ilk bosqichlari Sharq madaniyati tarixida fundamental ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan tajriba maktabini yaratdi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Avesto" — nafaqat zardushtiylik dini ta'limotining asosiy manbasi, balki Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy ongining shakllanishida beqiyos o'rin tutgan tarixiy yodgorlikdir. Uning o'rganilishining ilk bosqichlari diniy va falsafiy yondashuvlardan boshlangan bo'lsa-da, keyinchalik tarix, tilshunoslik, arxeologiya va madaniyatshunoslik sohalarining ilmiy asosida chuqur tadqiqotlar olib borilgan. Empirik dalillar va tarixiy manbalar tahlili "Avesto"ning Markaziy Osiyo xalqlari hayot tarziga, ularning axloqiy, huquqiy va ekologik qadriyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatganini tasdiqlaydi. Qadimiy Xorazm, So'g'd, Baqtriya va Marg'iyona madaniyatlari "Avesto"dagi g'oyalar bilan uzviy aloqada rivojlangan bo'lib, bu holat o'z davrining diniy-falsafiy tafakkurini chuqur ifoda etadi. XIX–XX asrlarda rus va yevropalik sharqshunoslar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar "Avesto"ni ilmiy asosda o'rganish imkonini yaratdi. Keyinchalik o'zbek olimlari — A. Sagdullayev, I. Mo'minov, H. Yoqubov, M. Is'hoqovlar tomonidan "Avesto"ning tarixiy, falsafiy va ekologik mohiyati milliy ilmiy maktab doirasida qayta tahlil qilindi. Ularning ilmiy izlanishlari natijasida "Avesto" Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining shakllanishida asosiy manba sifatida baholandi. Bugungi kunda "Avesto"ni o'rganishning dolzarbligi nafaqat tarixiy xotirani tiklash, balki milliy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish bilan ham bevosita bog'liqdir. Asarda ilgari surilgan "ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal" tamoyillari insonparvarlik, tinchlik, ekologik barqarorlik va adolat g'oyalariga asoslanadi. Bu qadriyatlar zamonaviy ijtimoiy hayotda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha, insoniyatni ma'naviy yangilanish sari yetaklovchi mezon bo'lib qolmoqda. Shunday qilib, "Avesto" o'rganilishining ilk bosqichlarini tahlil qilish bizga Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy tafakkuri, ularning ma'naviy-madaniy merosi va dunyoqarashining ildizlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. "Avesto" bugungi kunda ham milliy o'zlikni anglash, ekologik madaniyatni rivojlantirish va insoniy fazilatlarni yuksaltirish yo'lida muhim manba bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Boyce, M. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. London: Routledge & Kegan Paul, 2001.
2. Asqarov, A. O'zbekiston qadimiy davlatchiligi va madaniyati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2010.
3. Gnoli, G. The Idea of Iran: An Essay on Its Origin. Rome: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1989.
4. Humbach, H. The Gathas of Zarathustra and the Other Old Avestan Texts. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1991.

5. Shaykhov, A. "Avesto va zardushtiylik qadimiy manba sifatida." O'zbekiston Tarixi, №3, 2016, 45–54-betlar.
6. Rashidov, A. O'zbekistonda Avesto tadqiqotlari tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti, 2018.
7. Tremblay, X. "The Spread of Zoroastrianism in Central Asia: Archaeological and Textual Evidence." Journal of Iranian Studies, Vol. 45, No. 2, 2013, pp. 105–129.
8. Gershevitch, I. The Avestan Hymn to Mithra: With an Introduction, Translation and Commentary. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
9. Yusupov, B. "Avesto – Markaziy Osiyoning qadimiy madaniy merosi." Sharqshunoslik masalalari, №2, 2019, 60–72-betlar.
10. Kuzmina, E. E. The Origins of the Indo-Iranians. Leiden: Brill Academic Publishers, 2007.